

**YOSHLARDA INDIVIDUAL-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARINI O'RGANISHNING
PEDAGOGIK AHAMIYATI****Shokirova Oxistaxon Xusanboevna***Sharqiy harbiy okrug kadr va saf bo'linmasi boshlig'i*

Odamlar qadim zamonlardan boshlab bir-birlaridan o'zlarining temperamentlari bilan ham, ya'ni xissiyot va turli harakatlarining qanchalik tez quzg'alishi, qanchalik uzoq davom etishi bilan ham farqlanib kelganlar. Odamlar o'rtasidagi ana shu farqni birinchi marta batafsil o'rganib, ma'lum bir ta'limot sifatiga solib bergan kishi qadimgi yunon vrachi Gippokrat bo'lgan.

Gippokrat ta'limotiga ko'ra, barcha odamlarni 4 xil temperament turiga bo'lish mumkin: xolerik, sangvinik, melankolik va flegmatik. Bu yerda temperamentning o'zi nima degan savol tug'iladi. Temperament lotincha «aralashma, qorishma» so'zidan olingan bo'lib, lug'aviy ma'nosi mustahkam ruhiy xususiyatlar yig'indisi degan ma'noni bildiradi. Demak, temperament deganda odamlarni bir-biridan ajratib turuvchi tabiiy tug'ma individual xususiyatlarini tushunamiz⁵.

Gippokratning ana shu 4 xil temperament turiga bergan xarakteristikasi va har bir temperamentning nomlari hozirgi kunda ham saklanib qolgan. Lekin odamlarning u yoki bu temperament turiga kirishlari Gippokratning fikricha, odamning organizmidagi suyuqliklar miqdorining (qon, safro, qora safro, shilimshiq modda) nisbatiga, ya'ni bulardan qaysi biri ustun chiqishiga bog'liqdir.

Temperamentning mohiyatini birinchi marta ilmiy asosda I. P. Pavlov tushuntirib bergan. I. P. Pavlovning ta'limotiga ko'ra, temperament oliy nerv faoliyatining uch xil xususiyati bilan bog'liqdir. Ulardan birinchisi-nerv sistemasinipg qo'zg'alishi bo'lsa, ikkinchisi-qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining muvozanatlashgan yoki muvozanatlashmagan (ya'ni birining ikkinchisidan ustunliga yoki zaifligi) bilan va, nixoyat, uchinchisi-qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining qanchalik tez hosil bo'lishi (harakatchanligi) bilan bog'liqdir.

I.P.Pavlov ta'limotiga ko'ra temperament turlarini qo'yidagicha xarakterlash mumkin.

Xolerik temperamentidagi o'quvchi kuchli, muvozanatlashmagan (tormozlanishga qaraganda qo'zg'alish ustunlik qiladi) va harakatchan bo'ladi.

Sangvinik temperamentidagi o'quvchi kuchli, muvozanatlashgan (ya'ni qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlari bir-biriga mos) va harakatchan bo'ladi.

Flegmatik temperamentidagi o'quvchi kuchli, muvozanatlashgan, lekin nihoyatda harakatsiz bo'ladi.

Melankolik temperamentdagi o'quvchi zaif, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi.

Shu narsani ta'kidlab o'tish kerakki, ana shu temperament turlari sof holda, ya'ni sof xolerik, sof flegmatik tarzida deyarli uchramaydi. Ko'pchilik odamlar aralashgan

⁵ Belus V.V Temperament va faoliyat. Qo'llanma. Pyatigorsk, 1990 yil, 21 bet.

temperament turiga ega bo'ladilar. Odamlarni qaysi xildagi temperamentning xususiyatlari ortiqroq namoyon bo'lsa, shunga qarab u yoki bu temperament turiga bo'lamiz.

1. Xolerik temperament. Bu temperamentdagi kishi biror narsaga qattiq kirishadi. Uning faoliyati, kuchi, g'ayrati oshib ketadi. Arzimagan to'sqinlikdan kuchli g'azablanadi. Natijada ruxi, g'ururi, rashki, qasos olish kayfiyati, izzat-nafsi oxirgi chegarasiga borib yetadi. U kam, o'ylab, tez ishga kirishadi, o'zini hamma vaqt xaqli deb xisoblaydi va o'z bilganidan qolmaydi, yo'l qo'ygan xatolarini bo'yniga olishi juda qiyin. Uning intilishlari, qiziqishlari barqaror. o'z qarorlarida qat'iy va mustaxkam, emotsional xolatlarining almashinishi juda sekin, o'zini tutib turolmaydigan. Ushbu temperament vakillari tez va xaddan ziyod ko'p xarakat qilishadi, bir xilda turmaydi, bezovta, ruxiy holati tez o'zgaruvchan.

Asablarning qo'zgalishi va tormozlanishi keskin harakatlarida, jizzakiligida, jaxldorligida yaqqol namoyon bo'ladi. Ular ma'nodor mimikalarga, shoshqalok, alkash-chulkash, notekis nutqqa, shiddatli hatti-harakatga ega bo'ladilar. O'ta hissiyotli bo'lib, tez yonib tez uchadilar va kayfiyatlari xam tez-tez o'zgarib turadi. Xolerikning o'zgaruvchanligi uning ish faoliyatida xam o'z ta'sirini ko'rsatadi: u haddan ziyod oshiqib va hatto qurquv bilan ishga kirishadi, shiddat va shijoat bilan ishlaydi. mashakatlarni yengib o'tadi. Ammo ortiqcha ruxiy energiyasi tez tugab qoladi va birdaniga uzoq vaqt uyquga ketadi, birdaniga tushkunlikka tushadi.

Xolerik odamlar bilan munosabatda o'z xis-tuyg'ularini tuta bilmaydi va birdaniga, o'ylab o'tirmay muomala qiladi. Shuning uchun xam odamlarga baxo berishda ko'p yanglishadi va u bilan oilada xam, ishxonada xam doim ziddiyatli vaziyat yuzaga keladi. Betgachoparliligi, tavakkalchiligi, tez xafa bo'lishi, sabrsizligi tufayli xolerik bilan muomalada bo'lish kiyinrok kechadi⁶.

2. Sangvinik temperament. Bu temperamentdagi kishilarda xuzur-xalovat ko'rishga intilish kuchli, hissiyot tez qo'zgaladi, lekin uzoqqa cho'zilmaydi. U o'zining ko'ngliga yoqqanini qiladi, boshqalar bilan tezda do'stlashadi, ammo mayli tez o'zgaradi, jaxli tez chiqadi va tez qaytadi. Bu temperamentdagi shaxs va'da beradi-yu, bajarishni unutilib qo'yadi. Sangvinik har narsaga tez ishonaveradi, reja tuzadi, lekin undan tezda voz kechadi. Unga tasalli, berish oson, u ochiq, shirin so'z. raxmdil, ulfatchilikni sevadigan, nafsoniyatni bilmaydigan shaxs. Bu mijozga mansub odam odamlar bilan tez til topishadi, xayotdan mamnun yashaydi, bir faoliyatdan boshqasiga o'tganda oson moslashadi, biroq doimiy bir hil ishni yoqtirmaydi. Sangvinik xis-tuyg'ularini oson boshqaradi, yangi shart-sharoitga tez ko'nikadi. Yangi jamoa bilan oson til topishadi, begonalik sezmaydi.

Uning nutqi baland, tez, dona-dona hamda ma'nodor mimika va hatti-harakatlarga boy. Ammo sangvinikni junbushga keltiradigan sharoit yaratib berish kerak, shundagina u o'zini g'ayratli, serxarakat tutadi, unga hamisha yangi va qiziqarli taassurotlar kerak.

⁶ Venger L. A., Muxina V. S. Psixologiya. Moskva. Ma'rifat, 1988 yil

Agar faoliyati uzoq davom etadigan va bir xil bo'lsa, u ishiga qiziqishini yuqotadi, befarqlik, xunoblik avj oladi. Sangvinikda turli xis-tuyg'ular tez uyg'onadi, biroq ular mukarrar emas. His tuygu qanchalik tez uyg'onasa, shunchalik tez so'nishi va xatto aksiga aylanib ketishi ham mumkin. Sangvinikning kayfiyati tez o'zgaradi, ammo bir pasda odatdagiday yaxshi jihatga o'zgaradi.

Sangvinik temperamentdagi shaxsni intizomga chaqirish oson, u diqqatini tez to'playdi. aqli tez ishlaydi, topqir. Xarakatlari, hissiyotlari, kayfiyat va qiziqishlari barqaror, malakalarni tez o'zlashtiradi, darslarda tez-tez qo'l ko'taradi.

3. Melanxolik temperamet-o'zgarib turuvchan, kamharakat tur. Juda sezgir, beqaror, o'z kuchiga ishonmaydigan va uyatchan. Xis-tuygu va xayajonlari sekin o'yg'onadi, ancha munchaga jaxli chiqmaydi. Ammo g'azablansa, o'tib ketishi juda qiyin kechadi, katta kuch va uzoq vaqt kerak bo'ladi. Melanxolik tez ranjiydi, xafagarchilikni ko'ngliga og'ir oladi, tashqi ko'rinishida bular yaqqol namoyon bo'lmaydi. U jimjitlikka va yolg'izlikka moyil bo'lib. O'ziga yaxshi tanish bo'lmagan yoki butunlay notanish insonlar bilan suhbatlashishdan qochadi, yangi shart-sharoitda o'zini juda noqulay sezadi. Xamma yangiliklar, odatdan tashqari narsalar unga xalaqit beradi. Biroq bunday odamlar o'rganilgan tinch shart-sharoitda o'zlarini yaxshi xis qiladilar va juda samarali ishlaydilar.

Bu temperametdagi shaxslar g'am-g'ussaga juda moyil bo'ladilar ular oson hayajonlanadilar. Ulardagi noxush xolat yoqimli hislarga nisbatan tez-tez sirtga tepadi va uzoq davom etadi.

Melanxoliklar arzimagan narsaga xafa bo'ladilar. Ularning hayotida uchraydigan to'siqlar umidsiz, g'ayratsiz, qiyinchiliklaridan qutilishga noqobil qilib qo'yadi, g'am-g'ussalari bosilmaydigan, g'amginlik alomatlari kuchli bo'ladi⁷.

Melanxolik tipdagi shaxslar nihoyatda arazchan bo'ladi. Ular samimiy bo'lib, sekin yig'lab oz kuladilar, o'zlariga ishonmaydilar, darsda kam qo'l ko'taradilar, ularning diqqati tez chalg'iydi va beqaror bo'ladi.

4. Flegmatik temperament. Bu temperamentdagi shaxs hissiyotga tez berilmaydi. Bu temperamentdagi shaxslar bosiq bo'lib, o'zini bemalol tuta oladi va buning uchun hech qanday jismoniy kuch sarflamaydi. Flegmatik temperamentdagi shaxslar jo'shqin va chuqur hissiyot ta'siriga berilmaydilar. O'z faoliyatlari uchun darhol qaror qabul qila olmaydilar. Ular og'ir, arz-holini hadeb aytavermaydilar, azob-uqubatlarni sekin o'tkazadigan, boshqalarning azob uqubatlariga parvo qilmaydigan bo'ladilar. Flegmatik - vazmin, kamharakat mijoz. Ushbu mijoz vakillari sekin xarakatlanuvchan, shoshmaydigan, og'ir odamlardir. U boshlagan ishini oxirigacha o'zgarmasdan, o'ylab, sabot va extiyotkorlik bilan bajaradi. Flegmatikda ruxiy jarayonlar xam juda sekin kechadi. His-tuygulari odatda ravshan emas. Buning sababi - doimiy bir xillik va ruxiy jarayonlarning sekin kechishida. Odamlar bilan munosabatda flegmatik xamisha bir xil, bosik, me'yorida kirishuvchan, kayfiyati esa xamisha turg'un. Uning o'zidan chiqib ketishi va ruxan qo'zgalishi kiyin. Bunday

⁷ Golovin S. Yu. Amaliy psixologning lug'ati. Minsk: Hosil, 1998 yil

odam uchun uzoq vaqt sovukkonlik va vazminlik bilan bajariladigan ishlarni bajarish oson.

Ammo flegmatikni kup harakatni, tezkorlik va faollikni talab qiladigan ishlarga jalb etish tug'ri kelmaydi, aks xolda u zerikib qolishi, o'z mukarrarligini yuqotishi mumkin. Shuni esda tutish kerakki, insonlarni aniq to'rt mijozga ajratish juda qiyin. Juda ko'pchilik odamlarda bir nechta mijoz vakillarining tabiati mavjud bo'ladi. Aynan bir mijozga mansub odamlar kamdan-kam uchraydi. Bundan tashqari, inson o'zini-o'zi tarbiyalashi natijasida mijozni uzgarishi xam mumkin. O'z mijozini o'zgartirishga harakat qilib, bunga erishgan odamlar hayotda ko'p uchraydi.

Parda Tursunning "O'qituvchi" romanidagi Alimqul obrazi flegmatik tipning yaqqol timsoli bo'la oladi. Sotvoldining dushmanlar tomonidan vaxshiyona o'ldirilishi uning qarindosh-urug'larida dushmanlarga nisbatan kuchli g'azab, nafrat uyg'otadi, bazilarida oh-faryod xolatlarini vujudga keltiradi. Alimqulda bu xolat sabr-toqat, ich-ichidan alamzada bo'lish tarzida o'tadi. Unda sabr-toqatlilik yuragi kenglik, yuvoshlik, mo'minlik, jaxli chiqqqani ham, xafahollik kuchi ham sezilmaydi. Alimqul birovdan nolimaydi, shikoyat qilmaydi, kamgap, barchaga baravar munosabatlari bilan o'zini namoyon etadi.

Flegmatik temperamentdagi shaxslar o'z istaklarini hamisha biladilar, birovlarining ishiga aralashmaydilar, ularga yalqovlik, xafsalasizlik, beg'amlik, xunoblik, anqovlik kabi xislatlar xosdir. Flegmatiklarni kuldirish, jaxlini chiqarish, kayfiyatini buzish juda qiyin:

Flegmatiklar o'z diqqatlarini bir nuqtaga sekin to'playdilar va qiyin ko'chiradilar. Ular yangi sharoitga sekin moslashadilar va o'z malaka va odatlarini sekin o'zlashtiradilar, yangi odatlarni sekin o'zlashtiradilar va tashqi ta'sirotlarga sekin javob qaytaradilar.

Ana shu 4 xil temperament turining birini yaxshi, birini yomon deb bo'lmaydi. Har bir temperamentning o'z ijobiy va salbiy tomonlari bo'ladi. Masalan, xolerik temperamentidagi odamning salbiy tomonlari shundan iboratki, unda tormozlanish jarayoni sust bo'ladi, ayrim nojo'ya yoki unga taaluqli bo'lmagan harakatlardan o'zini tiyib tura olmaydi. Flegmatik temperamentidagi odam juda sustkash, beparvo bo'ladi. Xolerik temperamentidagi odamning ijobiy xislatlari uning kuchliligida, serharakat, g'ayratli, qatilyligida namoyon bo'ladi. Flegmatik temperamentidagi odamning ijobiy fazilatlarini uning kuchliligida (albatta nerv sistemasi kuchliligida), vazminligida namoyon bo'ladi.

Odamning temperament xususiyatlari oliy nerv faoliyatining tiplari bilan bog'liq bo'lgani uchun odamga tug'ma ravishda, ya'ni nasliy yo'l bilan beriladi. Lekin bundan temperament xususiyatlari o'zgarimas narsa bo'ladi degan ma'no kelib chikmaydi. Odamning u yoki bu temperament xususiyatlari yosh ulg'ayishi, yashash sharoitining va ta'lim-tarbiyaning ta'siri natijasida o'zgarishi mumkin.

Bolalarning ijobiy temperament xususiyatlarini yoshlikdan boshlab tarbiyalab borish kerak. Buning uchun albatta dastavval u yoki bu bolaning qaysi temperament turiga taaluqli ekanini to'g'ri aniqlash lozim bo'ladi. Bolalarning temperament xususiyatlari ularning har kungi xatti-harakatlarida namoyon bo'ladi.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, doimiy va o'zgarimas temperament, shuningdek yaxshi va yomon temperament ham yo'q. Muhitga, sharoitga, ta'lim va tarbiyaga qarab temperament tipi ham o'zgaradi. Masalan, buyuk masalchi I.A.Krilov va sarkarda M.I.Kutuzov flegmatik temperamentli shaxslar, shoir V.A.Jukovskiy, kompozitor T.T.I.Chaykovskiy, yozuvchi N.V.Gogol esa melanxolik temperamentdagi shaxslar bo'lganlar.

Psixologik tadqiqotlar natijasiga ko'ra, ana shu temperament turlari sof holda, ya'ni sof xolerik, sof sangvinik, sof melanxolik va sof flegmatik tarzda bo'lmaydi. Aksariyat odamlar aralashgan temperament turiga ega bo'ladilar. Odamda qaysi xildagi temperamentning xususiyatlari ko'proq namoyon bo'lsa, shunga qarab uni u yoki bu tipga mansub deb aytamiz. Masalan, serg'ayrat, serharakat, tinib-tinchimas, hamma narsa bilan qiziqadigan shaxsni sangvinik temperamentdagi odam deb xisoblanadi.

Xozirga sharoitda ta'lim va tarbiya jarayonida o'quvchilarga individual yondashish, ularning temperament tipini hisobga olish muhim ahamiyatga egadir. Chunki, turli tipdagi temperamentli o'quvchilar o'quv va tarbiya ishlar jarayonida o'z-o'zini tuta bilishga o'rgatish, ularda bir me'yorda ishlash odatini doimiylik va sistemalilik odatini tarkib toptirish pedagogik muvaffaqiyatning zarur shartlaridan biridir.

Ko'rinib turibdiki, yuqoridagi to'rt tipning har biri aloxida sifatlarga ega bo'lishi bilan birga ularda takror uchraydigan, turli situatsiyalarda tez o'zgarishga moyil xususiyatlar ham bor. Shunday ekan, tabiat toza, faqat bir tipgagina xos bo'lgan sifatlardan iborat temperament uchramaydi. Temperament aloxida olingan har bir kishining umumiy va uning nerv sistemasining asosiy tavsifi bo'lib, bu tavsif shaxsning butun faoliyatiga tasir etadi⁸.

Temperament tiplari psixologiyasini o'rganishning dalolaticha, bir xil temperamentdagi odamlar ham xilma-xil bo'ladilar Ma'lumki, har bir kishi takrorlanmas shaxs hisoblanadi. Shuning uchun uni yuqoridagi temperament tiplaridan biriga kiritish hamisha ham to'g'ri bulavermaydi. Ikkinchidan, ayrim odamlarning shaxsi birgina tipdan tashqari ikki va undan ham ko'proq tipning belgilariga ega bo'ladi. Shunga muvofiq shaxsda xolerik va sangvinik, melanxolik va flegmatik tiplar xususiyatlari aralash tarzda uchraydi.

Yana bir muhim masala shuki, bir temperament tipini yaxshi, boshqasini yomon deyish ilmiy jixatdan to'g'ri emas. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, har bir temperament tipining o'ziga xos ijobiy va salbiy sifatlari bor.

Shunday qilib, temperament sifati shaxsning ko'zga yaqqol tashlanib turadigan individual psixologik xususiyati bo'lib, har bir odamning qaysi temperament tipiga mansubligini aniqlashning juda katta ahamiyati bor. Birinchidan, temperament tipini bilish shaxslararo munosabatlarda ijobiy rol o'ynaydi. Ikkinchidan, yosh avlod

⁸ Krilova A. A. Psixologiya. Moskva, 1989 yil

ta'limi va tarbiyasini davr talabi asosida tashkil etish muvaffaqiyatga erishuv garovi bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Belus V.V Temperament va faoliyat. Qo'llanma. Pyatigorsk, 1990 yil, 21 bet.
2. Venger L. A., Muxina V. S. Psixologiya. Moskva. Ma'rifat, 1988 yil
3. Golovin S. Yu. Amaliy psixologning lug'ati. Minsk: Hosil, 1998 yil
4. Krilova A. A. Psixologiya. Moskva, 1989 yil